

Βιβλιοκρισία. Book Review

Η ετερότητα και η επίκληση του ξένου

Θεσσαλονίκη 2011, εκδ. Πουρναράς, (σελ. 519)

Του Πέτρου Αναστασιάδη, Καθηγητή Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Ο Καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Πέτρος Αναστασιάδης, πλούτισε την ελληνική βιβλιογραφία με το βιβλίο του: *Η ετερότητα και η επίκληση του ξένου*. Η μελέτη αυτή κατά τον συγγραφέα «αποτελεί κριτική σπουδή στη διαλεκτική πολυσθένεια της ετερότητας» (σ. 15) και «επιχειρεί να διερευνήσει το ερώτημα: γιατί μια φιλοσοφία της ετερότητας και του ξένου δεν μπορεί να συμμαχήσει με τις τραυματικές περιστολές του ταυτιστικού λόγου και της φιλοσοφίας του υποκειμένου;» (σ. 17). Η ετερότητα και η σημασία της έννοιας του ξένου, του αλλότριου και του άλλου, που είναι άλλος άλλου, αποτελεί για τον συγγραφέα το κέντρο και τον πυρήνα των διαλογισμών του, από την αρχή της συγγραφικής του δραστηριότητας μέχρι σήμερα, ώστε δικαιολογημένα θα μπορούσε να ονομαστεί ο στοχαστής της ετερότητας και του ξένου. Η βαρύτητα και η σπουδαιότητα αυτών των εννοιών καταφαίνεται από το γεγονός ότι ήδη στους Πλατωνικούς διαλόγους, τον Αριστοτέλη και τους λογίους του πρώτου Χριστιανισμού (Μ. Βασίλειος, Γρηγόριος Νύσσης κ.ο.κ.), η ετερότητα του καθέκαστον άλλου αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση και ζητούμενο του διαλεκτικού στοχασμού ενώ η παραδοξολογική δομή του ξένου, από το βιβλικό λόγο μέχρι το Συμπόσιο του Πλάτωνα και την «Κλίμακα» του Ιωάννη του Σιναΐτη (6^{ος} αιώνας μ.Χ.) δεν έπαψε να αποτυπώνεται στους σχετικούς προβληματισμούς αναζητήσεων των μεγάλων στοχαστών.

Ο συγγραφέας αφιέρωσε μεγάλο μέρος της πνευματικής του ικμάδας και ζωτικότητας στο πρόβλημα της ετερότητας σε τόπο και χρόνο, όπου την πρωτοκαθεδρία κατείχε η έννοια της ταυτότητας. Όπως διεξοδικά αναλύεται στο Β' κεφάλαιο του βιβλίου με τίτλο: «Κριτική της Φιλοσοφίας της Ιστορίας ως Ιστορίας της Φιλοσοφίας του ταυτιστικού λόγου», οι στοχαστές της ύστερης Νεωτερικότητας (17^{ος} – 20^{ος} αιώνας), από τον Έγκελο μέχρι τον Αντόρνο και το Λεβινάς, βλέπουν τη δυτική φιλοσοφία να είναι κατά κανόνα μια αναγωγή του άλλου στο ίδιο «συνεπαρμένη εξαρχής από τη φρίκη μπροστά στον άλλο που μένει αλλιώς, από μια ανυπέρβατη αλλεργία...» (σελ. 85).

Η κατάκτηση του Άλλου, της Φύσης, του Είναι από τον άνθρωπο στην πορεία της Ιστορίας μοιάζει να αποτελεί τον τρόπο στον οποίο συνοψίζεται η ελευθερία, η αυτονομία, η αναγωγή του άλλου στο ταυτόν (σσ. 85-87 κ. έ.). Στη «Διαλεκτική του Διαφωτισμού» του Χόρκχαϊμερ και του Αντόρνο, η παραπάνω θέση αποτυπώνεται

στην επιγραμματική-κριτική της μορφή: «...από τον Παρμενίδη ως τον Ράσσελ το σύνθημα είναι ενότητα. Εξακολουθητικό είναι το αίτημα των καταστροφών των θεών και των ποιητών». (βλ. Μαξ Χόρκχαϊμερ, Τέοντορ Αντόρνο, Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1996, σσ. 22-23). Σε σχέση με την παραπάνω θέση ο Αναστασιάδης επιχειρεί, κατ' αρχήν, «να σφετεριστεί τα «όπλα» της Ιστορίας για να ελέγξει την αλήθεια ή πλαστογράφηση του ίδιου του ιστορικού φιλοσοφικού γίνεσθαι. Να θέσει το ερώτημα γιατί οι Έλληνες του αρχαϊκού και κλασικού κόσμου όπως και οι λόγιοι του πρώτου Χριστιανισμού κατορθώνουν να αναγνωρίσουν τη σημασία και σημαντικότητα της λογικής χωρίς, ωστόσο, να βλέπουν το αχανές βασίλειο του υπαρκτού ως το αντικατόπτρισμά της και να «απογυμνώσει» τον περιβόητο «λόγο-λογοκεντρισμό» των Ελλήνων ως δυνατότητα κοινωνίας ή ακοινωνησίας ετεροτήτων χωρίς την οποία ο «λόγος θα ήταν δίχως λόγο και νόημα» (σσ. 14-15).

Εκείνο που έχει σημασία, και πρέπει εδώ ιδιαίτερα να τονιστεί, είναι ότι η ετερότητα, για πρώτη φορά στο βιβλίο αυτό, αποκαλύπτεται μέσα από σκληρές ερμηνευτικές αναμετρήσεις με πρωτότυπα κείμενα του Πλάτωνα (Παρμενίδης, Σοφιστής) του Αριστοτέλη (των Μετά τα Φυσικά, Τοπικά) και του Μ. Βασιλείου (Περί διαφοράς Ουσίας και Υποστάσεως) ως σημαίνουν ενός «εμπειρικού απροϋποθέτου». (σελ. 15). Η ίδια δεν «αποτελεί μόνο ένα τυπικό-λογικό χαρακτηριστικό χωρίς το οποίο δε θα μπορούσαμε να πούμε ούτε ψέματα: τα πάντα θα ήταν αδιαφοροποίητα μεταξύ τους». (σελ. 15). Είναι ιδρυτική της ίδιας της διαλεκτικής δομής του Όντος και του Σκέπτεσθαι, του Είναι και του Μηδενός. Ενώ στην πορεία της ίδιας της Ιστορίας του στοχασμού, επισημαίνεται ως ένα «υπαρκτικό γεγονός» (Γρηγόριος Νύσσης), απροϋπόθετο και μη αναγώγιμο, «αλληλοπαθούς» ενέργειας και δυνατότητας κοινωνίας ή και ακοινωνησίας του άλλου με τον άλλο ένα παραδοξολογικό γεγονός που φανερώνει ότι η ετερότητα δεν είναι η διαφορετικότητα (κάτι που ήδη γνώριζε ο Αριστοτέλης), ούτε το αντικείμενο-υποκείμενο ή ο άλλος, αλλά το απεριληπτο και μη αναγώγιμο γεγονός κοινωνίας ή και ακοινωνησίας του άλλου με τον άλλο άλλο. Η ετερότητα είναι, συνεπώς, μια κατηγορία αλληλοπαθούς κοινωνίας και σχέσης. Ταυτόχρονα, ωστόσο, δηλωτική της απερίσταλτης και μη αναγώγιμης μοναδικότητας των όρων της σχέσης. Αποτελεί αιτία «λογικών», «υπαρκτικών» διακρίσεων, και αιτία δυνατοτήτων ασύγχυτης κοινωνίας των διακεκριμένων.

Συνοπτικά: η μελέτη εκτείνεται σε 480 περίπου σελίδες, συμπεριλαμβάνοντας εκτός από τον πρόλογο, πέντε μεγάλες θεματικές ενότητες και είκοσι οκτώ υποκεφάλαια, ενώ στο τέλος παρατίθεται όλη η σχετική με τα πραγματευόμενα θέματα βιβλιογραφία, ελληνική και ξενόγλωσση. Στην πρώτη θεματική ενότητα που φέρει τον τίτλο: «Η τυραννία των κλασικών-μορφές απόρριψης και αφομοιωτικού μετασχηματισμού», ο Αναστασιάδης επιχειρεί να σκιαγραφήσει καταρχήν τις ανταγωνιστικές ρήξεις, όπως τις ονομάζει, της ύστερης Νεωτερικότητας προς τον κλασικό στοχασμό των Ελλήνων και νεωτερισμών του πρώτου Χριστιανισμού. Θέλει να δείξει

ότι παρ' όλες τις προσπάθειες υπέρβασης, ιδιοποίησης ή και ανατροπής αυτού του πολιτισμού, η φιλοσοφία δεν κατόρθωσε να ανατρέψει ή να ξεπεράσει θεμελιώδεις κατηγορίες χωρίς τις οποίες η ίδια δε θα μπορούσε να καταστεί δυνατή. Ιδιαίτερα στο πρώτο υποκεφάλαιο αυτής της ενότητας, η αντιπαράθεση του Αναστασιάδη με τη Διονυσιακή φιλοσοφία του ύστερου Νίτσε κατορθώνει να καταλήξει σε ένα ιδιαίτερα γόνιμο για μια «ετερολογική φιλοσοφία» συμπέρασμα: ότι χωρίς την ετερότητα δεν μπορούμε να πούμε ούτε ψέματα, ότι η διάκριση μεταξύ του αληθούς και ψευδούς είναι δυνατή δυνάμει του λογικού-διακριτικού σθένους της ετερότητας. Η συμπερίληψη της ετερότητας στα κριτήρια και τους όρους διαφοροποίησης της αλήθειας από το ψεύδος ίσως ν' αποτελεί μια δυνατότητα εξόδου από τα προβλήματα που έχουν μέχρι τώρα συσσωρευθεί στον κλασικό ορισμό της αλήθειας. Πάντως, οι κριτικές προσεγγίσεις φιλοσοφικών θέσεων του Νίτσε, του B. Bauer, του Max Stirner και του φιλοσοφικού παραδείγματος του Ρομαντισμού που προκρίνονται στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης, δείχνουν πόσο ετερόκλητο μπορεί να είναι το φάσμα του ερμηνευτικού σθένους της ετερότητας: αλήθεια, ελευθερία, παιδεία, βία και ιστορία μπορούν να ενταχθούν στις δυνατότητες των διασαφητικών- κριτικών της δυνατοτήτων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο: «Κριτική της φιλοσοφίας της ιστορίας ως ιστορίας της φιλοσοφίας του ταυτιστικού λόγου», ο συγγραφέας επιχειρεί να αναιρέσει μια ερμηνευτική θέση που φαίνεται να προσδιορίζει τις προκαταλήψεις της ύστερης Νεωτερικότητας ως προς τη λογική δομή του στοχασμού της παραδοσιακής φιλοσοφίας. Οι ad hoc διερευνήσεις αυτού του ιδιαίτερα ακανθώδους προβλήματος με συνεχείς αναφορές στις φιλοσοφικές θέσεις του Εγγέλου, του Μαρξ, του Λεβινάς, του Χάμπερμας και του Αντόρνο απισχνάζουν το ιδεολόγημα του ταυτιστικού λόγου εμφανίζοντάς το ως ανεπαρκή τεκμηρίωση της ιστορικής αλήθειας. Μιας αλήθειας που ο Αναστασιάδης βλέπει να συνοψίζεται στη δυνατότητα κοινωνίας ή ακοινωνησίας του εαυτού, ταυτού και ετέρου - δυνατότητα που φαίνεται να προκρίνει η φιλοσοφία των Προσωκρατικών (Ηράκλειτος), ο Πλάτων και ο τρόπος σκέψης των λογίων του πρώτου Χριστιανισμού (Γρηγόριος Νύσσης). Ιδιαίτερα σημαντική και πρωτότυπη μοιάζει να είναι σ' αυτό το κεφάλαιο και η θέση αναφορικά με την απουσία του άλλου ως ετερότητας στο Μαρξ. Θέση στην οποία ο ίδιος κατέληξε μετά από μακρόχρονη σπουδή του Γερμανικού Ιδεαλισμού και Ιστορικού Υλισμού με τον οποίο είχε ασχοληθεί κατά την περίοδο της διατριβής του.

Στο τρίτο κεφάλαιο της μελέτης που φέρει τον τίτλο: «Η Μεταφυσική της πραγματικότητας ως μεταφυσική του παραδόξου», επιχειρείται α) η ιστορική τεκμηρίωση μιας ετερολογικής φιλοσοφίας και β) η συστηματική ανάδειξη βασικών κατηγοριών και όρων που θα μπορούσαν να παραπέμψουν σε μια στοιχειώση εκδοχής του τρόπου με τον οποίο οι ίδιες προσεγγίζουν θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα. Η μέθοδος προσέγγισης που προκρίνεται στο κεφάλαιο αυτό είναι η διαλεκτική: μια μέθοδος που έχει γονιμοποιήσει ολόκληρη σχεδόν τη φιλοσοφία από τον Ηράκλειτο

μέχρι τη Σχολή της Φραγκφούρτης και τη μεταμοντέρνα φιλοσοφία. Αλλά ο τρόπος με τον οποίο ο Αναστασιάδης επιχειρεί να ανασυγκροτήσει τη διαλεκτική δεν συμπίπτει ούτε με τη διαλεκτική της αντίφασης του Εγέλου και του Μαρξ ούτε με την Αρνητική διαλεκτική του Αντόρνο ή με αυτήν της μεταμοντέρνας φιλοσοφίας της διαφοράς. Μέσα από συγκεκριμένες αναλύσεις του Ηράκλειτου και, κυρίως, του Σοφιστή και Παρμενίδη του Πλάτωνα, αλλά και των Τοπικών του Αριστοτέλη, δοκιμάζει να εκμαιεύσει μια διαλεκτική του ταυτού και του ετέρου, μια ετερολογική, όπως την ονομάζει, διαλεκτική, που δεν ολισθαίνει ούτε σε μορφές ολοκληρωτισμού ούτε στη μεταμοντέρνα σχετικοκρατία. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ιδιαίτερα η ανάδειξη του Σωκράτη σε εισηγητή μιας ετερολογικής φιλοσοφίας του ενός και των πολλών και το εισαγωγικό σχόλιο στον Παρμενίδη και το Σοφιστή του Πλάτωνα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν δοκίμια υποδειγματικού φιλοσοφικού λόγου.

Όλες οι παραπάνω προσεγγίσεις όμως δεν έχουν μόνο ένα ιστορικό φιλολογικό χαρακτήρα. Οι αναλύσεις του Παρμενίδη και του Σοφιστή αποτελούν αφορμίσεις για την πραγμάτευση προβλημάτων που αφορούν στην οντολογία, στον τρόπο εκδοχής του «κάτι», τη λογική της κίνησης, στη σχέση ετερότητας και γλώσσας, ταυτότητας και ετερότητας, ετερότητας και επιχειρηματολογίας, ετερότητας και διαφοράς, προσώπου και ετερότητας. Όλες αυτές οι αναλύσεις συντείνουν στη διάνοιξη οριζόντων ικανών να ανταποκριθούν τόσο στα ποικιλώνυμα προβλήματα μιας πλουραλιστικής κοινωνίας, όσο και στο δυσπρόσιτο και ιδιάζοντα «τόπο» ανάλυσης και αναστροφής με τον ξένο. Εδώ εμπίπτει, οπωσδήποτε, η σημασία και σημαντικότητα μιας φιλοσοφίας της ετερότητας για μια παιδαγωγική του Άλλου και του Ξένου. Παιδαγωγική που ο Αναστασιάδης είχε επιχειρήσει να αναλύσει σε προγενέστερες μελέτες του αναφορικά με τη σχέση παιδαγωγικής και ετερότητας, παιδαγωγικής και εκπαιδευτικής πρακτικής. Πάντως, στα δώδεκα συνολικά επιμέρους κεφάλαια της τρίτης θεματικής ενότητας, ο συγγραφέας δείχνει πόσο γόνιμη μπορεί να αποβεί μια άλλη προσέγγιση του ελληνικού λόγου και του τρόπου σκέψης των λογίων του πρώτου Χριστιανισμού σε σχέση με τα ερμηνευτικά στερεότυπα της ύστερης Νεωτερικότητας, και με προβλήματα, όπως αυτά περί ετερότητας, ταυτότητας, κίνησης, είναι, μηδενός, κάτι, κ.ο.κ. που, αιώνες τώρα, απασχολούν τη φιλοσοφία.

Στο τέταρτο κεφάλαιο που αποτελεί μια παρέκβαση στο πρόβλημα του «μονιστικού μυστικισμού στη μεταφυσική του ενός του Πλωτίνου», ο Αναστασιάδης επανέρχεται στη διασαφήνιση της ετερολογικής διαλεκτικής με σκοπό να διερευνήσει το πρόβλημα: κατά πόσον ο «ίδιος τρόπος» φιλοσοφικής σκέψης του Πλωτίνου είναι όντως απηλλαγμένος από την ηγεμονία του ταυτιστικού λόγου, και, ταυτόχρονα, ικανός να προλειάνει το έδαφος για μια φιλοσοφική και παιδαγωγική προσέγγιση του «τόπου» του ξένου. Η παρέκβαση δεν είναι βέβαια τυχαία. Ο ίδιος ο Πλωτίνος υιοθετεί στις μελέτες του τη διαλεκτική του ταυτού και του ετέρου του Πλάτωνα. Εμπλουτίζει τη δυναμική της καταδεικνύει το διδακτικό – αναγωγικό χαρακτήρα αυτής της

μεθόδου, από το βασίλειο των «λόγων» στη θέα του αρρήτου, και δείχνει τα όριά της ενόψει της θέας του «απεριλήπτου». Αλλά στο ποσοστό που ο ίδιος προκρίνει την ταυτότητα και ομοιότητα ως ποιητικές δυνάμεις της συναφής του θεωμένου με το δύσφραστο θέαμα της μεταοντολογικής «αρχής» του Ενός καταργεί τελικά την ίδια την ετερότητα και τη δυνατότητα ανοίγματος προσέγγισης του ξένου.

Σύμφωνα με την έρευνα του Αναστασιάδη, στον Πλωτίνο και μόνο σ' αυτόν, θα μπορούσε να αναχθεί η ερμηνευτική αρχή του ταυτιστικού λόγου ως προς τον τρόπο κατανόησης της Ιστορίας της φιλοσοφίας. Η επισήμανση φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία προκειμένου να προσδιοριστεί ο φιλοσοφικός τόπος καταγωγής της παραπάνω αρχής, και να απελευθερωθεί η ετερολογική διαλεκτική από προκρίματα τύπου Εγγέλου, Αντόρνο ή Λεβινάς που καταλύουν την ισχύ και γονιμότητά της στη διερεύνηση των προβλημάτων μιας πλουραλιστικής κοινωνίας.

Ιδιαίτερα, ωστόσο, σημαντικές μοιάζουν οι παρατηρήσεις του Αναστασιάδη αναφορικά με τη σχέση μεταξύ ετερότητας και ανεικονικού, όπως οι σχετιζόμενες διαφοροποιήσεις μεταξύ του αδύτου Ενός του Πλωτίνου, του υπερουσίσιου Θεού του Αρεοπαγίτη και της φιλοσοφίας της διαφοράς του Ντερριντά. Ταυτόχρονα, η αποδέσμευση της ετερότητας από θετικούς ή αρνητικούς προσδιορισμούς, διανοίγει έναν ορίζοντα προβληματισμού απηλλαγμένο από τον αντιθετικό και αντιφατικό τρόπο σκέψης της διαλεκτικής του Υποκειμένου και Αντικειμένου στην ύστερη Νεωτερικότητα.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο αυτής της μελέτης, ο Αναστασιάδης επιχειρεί να γονιμοποιήσει όλες τις θεμελιώδεις κατηγορίες μιας ετερολογικής φιλοσοφίας για τη δυνατότητα προσέγγισης του ξένου. Αναλύει τον ιδιάζοντα τρόπο ύπαρξης κοινωνίας ή ακοινωνησίας του ξένου τη διαλεκτική συμπλοκή ταυτότητας και ετερότητας, οικείου και ανοίκειου, προσιτότητας και απροσίτου που φαίνεται να χαρακτηρίζει τη λογική του αμφισημία, αλλά και τον εγγενή του «αποφατισμό» χωρίς τον οποίο ο ξένος ή το ξένο θα είχε ολοκληρωτικά καταργηθεί. Πάνω σ' αυτόν τον «αποφατισμό» μοιάζει να στηρίζεται και η ιδιαίτερα τολμηρή και κριτική προσέγγιση του αριστοτελικού χώρου που σύμφωνα με τις αναλύσεις του αδυνατεί να νοηματοδοτήσει τον τόπο του ξένου καθώς, βέβαια, και η διαπίστωσή του ότι ο ξένος δεν εξαντλείται ούτε στη λογική των ταυτιστικών ούτε σ' αυτήν των ετερολογικών κρίσεων. Πάντως, στα τρία πρώτα υποκεφάλαια στα οποία ο Αναστασιάδης επιδιώκεται σε μια *ad hoc* ανάλυση του τόπου του ξένου, δείχνεται το πόσο γόνιμη μπορεί να αποβεί μια «αποφατική» διαλεκτική με όρους ετερότητας στην προσέγγιση ιδιαίτερα επίκαιρων φιλοσοφικών και παιδαγωγικών-κοινωνικών προβλημάτων. Η αποδέσμευση του ξένου από θετικούς και αρνητικούς προσδιορισμούς ή από στερεότυπα που τον καθιστούν εχθρό και οίστρο του φόβου αναδεικνύει μια «λογική» δομή του ξένου που αρνείται την αντικειμενικοποίησή του. Τόπος και ατοπία, κοινωνία και ακοινωνησία, προσιτό και απρόσιτο συμπλέκονται με έναν τέτοιο τρόπο ώστε ο

συμβατικός και καθιερωμένος λόγος περί ένταξης, αφομοίωσης ή προσαρμογής του ξένου στον τόπο υποδοχής του να καθίσταται περιττός και αίολος.

Πάνω σ' αυτήν τη λογική θεμελιώνεται και η επικλητική δομή (επι)κοινωνίας ή ακοινωνησίας που χαρακτηρίζει τη σχέση αυτόχθονος και επήλυδος, καθώς και η έννοια της επικοινωνιακής δικαιοσύνης που αντλεί από τον πολιτισμό του βιβλικού λόγου και των αρχαϊκών-ελληνιστικών χρόνων. Τέλος, η κριτική που ασκεί στην κοινωνιολογική δομή του ξένου στον Ζίμμελ και την υπερβατολογική φαινομενολογία του Husserl, δείχνει το μέγεθος των ποιοτικών αποστάσεων μεταξύ μιας εγωλογικής και μιας ετερολογικής εκδοχής του ξένου.

Το βιβλίο του Αναστασιάδη αποτελεί το απαύγασμα της δημοσιευμένης εργασίας του, όχι μόνο γιατί εμπεριέχει όλες τις προηγούμενες απόψεις του γι' αυτό που αποκαλεί «ετερολογικό φιλοσοφικό στοχασμό» που εν σπέρματι κατέθεσε στα κατά καιρούς δημοσιεύματά του, αλλά και γιατί συνιστά το πλέον αρτιωμένο πόνημα για την ετερότητα που ήρθε στο φως τόσο στον ελληνικό χώρο όσο και στην αλλοδαπή.

Κατά την πραγμάτευση του ζητήματος ο συγγραφέας φαίνεται να είναι βαθύς γνώστης ευρέος φάσματος της φιλοσοφίας, στην οποία περιλαμβάνονται οι Προσωκρατικοί, οι φιλόσοφοι της κλασικής αρχαιότητας, η στωική, επικούρεια και η βυζαντινή φιλοσοφία, η φιλοσοφία της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, η ευρωπαϊκή φιλοσοφία με σχεδόν όλα τα σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα. Ο συγγραφέας αντλεί κυρίως από φιλοσοφικά κείμενα, που είναι γραμμένα σε αρχαία και νέα ελληνική, σε γερμανική και γαλλική γλώσσα, ενώ δεν λείπουν και εκείνα στη λατινική και αγγλική. Έτσι το θέμα καλύπτεται επαρκώς από την κριτικά παρατιθέμενη πλούσια βιβλιογραφία. Στη σχέση της ταυτότητας και της ετερότητας στηρίζεται η διαλεκτική, η οποία είναι η κορυφαία και γνήσια έκφραση της φιλοσοφίας κατά τον Πλάτωνα και πολλούς άλλους, όπως π.χ. τον Έγελο.

Η ιδέα του σεβασμού και της ανοχής της ετερότητας και διαφορετικότητας του άλλου εισέρχεται όλο και περισσότερο στην πολιτική ζωή των λαών του κόσμου και παρουσιάζεται σημαντική αλλαγή στη στάση των ανθρώπων έναντι της συμπεριφοράς των άλλων, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι ακόμα και για την κλιματική αλλαγή. Έτσι ψηφίζονται νόμοι εναντίον του κοινωνικού αποκλεισμού, υπέρ των προσφύγων και συνειδητοποιείται ότι οι μεγάλες δυνάμεις, δηλαδή οι ισχυροί της γης, πρέπει να παύσουν να θεωρούν τους φτωχούς και αδύναμους λαούς παιχνίδια στα χέρια τους, και να μην τους βομβαρδίζουν ανελέητα, διότι η συνέχιση του πολέμου έχει ως συνέπεια τη γένεση τρομοκρατών. Μια παγκόσμια ειρήνη και συνεργασία των λαών είναι προς όφελος όλης της ανθρωπότητας, διότι έτσι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις όχι μόνον ισόρροπης ανάπτυξης των λαών αλλά και ισομερούς πνευματικής και ψυχικής ανάτασης. Αυτό είναι αναγκαίο τόσο για την πρόοδο και την ευημερία όσο και για τη δημιουργία αισθημάτων συμπάθειας, φιλίας και αλληλεγγύης μεταξύ

ατόμων και λαών, πράγμα που οδηγεί τελικά στη γαλήνη της ψυχής, στην αγάπη και στην ευτυχία των ανθρώπων. Η αξία της ετερότητας έγκειται στο γεγονός ότι κάθε μεμονωμένη ανθρώπινη ύπαρξη είναι μοναδική, ανεπανάληπτη και μη αναγωγίμη σε κάτι άλλο, και επομένως αξίζει τον σεβασμό. Με το πλούσιο λεξιλόγιό του διατυπώνονται οι πιο λεπτές αποχρώσεις νοημάτων. Το θέμα που πραγματεύεται είναι πολύ σημαντικό και ενδιαφέρον, ο δε τρόπος αντιμετώπισής του μεθοδικός και τεκμηριωμένος. Με το έργο αυτό και άλλα παρόμοια του ίδιου συγγραφέα καλύπτεται ένα κενό στην ελληνική βιβλιογραφία, πράγμα που το καθιστά χρήσιμο και απαραίτητο.

Γεώργιος Χ. Κουμάκης
Επ. Καθηγητής Φιλοσοφίας